

„OTVORENÁ SPOLOČNOSŤ“ – POPPEROV PROJEKT MODERNEJ SPOLOČNOSTI

FRANTIŠEK MIHINA, Katedra filozofie FF UPJŠ, Prešov

Popperovu sociálnu alebo politickú filozofiu reprezentujú dve jeho *vojnové* práce: *Bieda historicizmu* (časopisecky publikovaná v rokoch 1944/45, knižne až v roku 1957), no najmä *Otvorená spoločnosť a jej nepriatelia* z roku 1945 (česky: K. R. Popper: Otvorená spoločnosť. I, II. OIKOYMENH, Praha 1994). Polstoročie, ktoré uplynulo od jej prvého vydania, ale aj jej české vydanie sú vhodnou príležitosťou na zamyslenie sa nad jej poslanstvom.

Kontinuita Popperovho rozsiahleho myšlienkového dedičstva je založená na relatívne úzkom výbere tém z logiky, epistemológie, sociálnej filozofie a čiastočne ontológie. Neobluboval široký tematický záber, jeho doménou boli skôr *hlbky*, do ktorých sa (vo viacerých prípadoch) spúšťal s odvahou prvolezca. Nepoznáme *raného* a *neskorého* Poppera, aspoň nie v tom zmysle, ako sa myšlienkovy vyvíjal napríklad Wittgenstein. Popperov projekt sa síce postupne rozrastal a mohutnel, avšak jeho tematizácia sa príliš nemenila. Sám Popper na viacerých miestach svojej autobiografie hovorí, že všetky najdôležitejšie teoretické projekty, ktoré neskôr rozvíjal a opätovne sa k nim vracal, sa v jeho mysli vynorili už v relatívne mladom veku. A tak keď v roku 1961 publikoval jeden zo svojich vskutku významných článkov *Selbstbefreiung durch das Wissen* (v anglickom preklade *Emancipation through Knowledge*, 1968 – a v presnom a kultivovanom preklade E. Farkašovej vyšiel aj v slovenčine, pozri [4]), v podstate sumarizoval dominantné témy svojho filozofického odkazu, najmä sociálnej alebo politickej filozofie. V stručnosti ide o toto: „Namiesto toho, aby sme pýtali na skrytý zmysel histórie, my musíme dať histórii zmysel. Nejestvuje skrytý zmysel dejín. Nevie, čo prinesie budúcnosť; a tým, ktorí vedia, že to vedia, neverím. Naše idey sú silami, ktoré ovplyvňujú našu históriu. Idea sebaoslobodenia vedením – je to oveľa viac idea duchovného sebaoslobodenia od omylu, od nesprávnej viery, idea duchovného sebaovládania kritikou vlastných ideí. Odsúdenie fanatickej viery je oveľa väčším dôsledkom idey o hľadani pravdy prostredníctvom kritiky svojich omylov. A táto sebakritika a sebaoslobodzovanie je možné jedine v pluralistickej atmosfére, to značí v otvorenej spoločnosti“ ([4], 8-9).

Otvorená spoločnosť nie je len názov najvýznamnejšieho spisu Popperovej sociálnej a politickej filozofie, ale – a zda predovšetkým – autorova vízia *optimálneho modelu fungovania spoločnosti*. Hľadá predpoklady jej inštalácie, analyzuje historické formy *uzavretej* spoločnosti, polemizuje s *nepriateľmi* projektu *otvorenej* spoločnosti. Písal ju v dobe, keď sa sloboda – po nástupe autoritárskych režimov v Európe – *opäť stala problémom*. Chápala sa ako forma ochrany slobody a prevencie pred totalitárskymi ideami a ako varovanie pred nebezpečenstvom renesancie *historicistických povier*.

Bieda historicizmu a *Otvorená spoločnosť* tvoria jeden myšlienkový celok. Obidve sa však pokúšajú odpovedať na otázky, ktoré sú dominantné už v *Logike vedeckého objavu* (1934 nemecky, resp. 1959 anglicky): „*Čo môžeme vedieť?*“ a „*Do akej miery je naše poznanie isté?*“, a to vo vzťahu k spoločenským procesom, dejinnej dynamike a budúcnosti vôbec. Svoje

metodologické a epistemologické maximy Popper aplikuje *univerzálne* – je presvedčený, že mnohé z nich platia nielen v prírodných, ale aj v spoločenských vedách. Nazdával sa, že spoločenské vedy by sa od prírodných vied nemali odlišovať najmä v jednom: v dôslednom akceptovaní *kriticizmu*, ktorý je najdôležitejšou bariérou proti prílivu omylov, predsudkov a nedorozumení. *Kritický* a súčasne *racionálny* postoj je predpokladom *každej* vedy, teda aj vied spoločenských. *Kritický postoj rozumu*, t.j. *kritický racionalizmus*, by sa mal čo najviac rozšíriť, t.j. aj ako produktívna metóda spoločenských vied.

Najväčšie *uzavreté* projekty politickej filozofie – od Platóna po Marxa – majú svoje korene v spríbuznených názoroch na sociálny a politický vývin, epistemológiu i vedu. V *Otvorenej spoločnosti* sa ich Popper pokúša konceptualizovať. Neponoril sa hlboko do dejín politického myslenia preto, aby čitateľovi poskytol brilantný exkurz názorov na tomto poli, ale najmä preto, aby inšpiroval zamyslenie o súčasných modeloch konštituovania spoločnosti – nešlo mu o minulosť, čo ho desilo, bola prítomnosť. Jeho cieľom nebolo konštruovať model *ideálnej spoločnosti* – všetky takéto projekty (Platónov, Hegelov, Marxov a iné) sa historicky degradovali, ale prispieť k formovaniu takej spoločnosti, ktorá generuje pluralizmus v názoroch, avšak optimalizuje výber uplatnením permanentného kriticizmu. A tak Feyerabendovo „*anything goes – všetko je možné*“ predstavuje iba prvotné štádium – relativizmu sa možno vyhnúť iba tak, že *selektívna kritika* poukáže na to, čo je nielen možné, ale aj vhodné a produktívne. A tak nie *historicistické veštbý*, nie *esencialistické* projekty (platónske, augustinovské, hegelovské alebo marxovské), ale postupné zmeny motivované úpravou *dnešných, čiastkových* pomerov a riešením aktuálnych problémov doby, teda nie *prorocivá*, ale *sociálne inžinierstvo* je cestou k naplneniu životných cieľov ľudí prostredníctvom úpravy aktuálnych spoločenských pomerov. Popper odmietol dve opozičné vízie: pesimistickú (Hesiodos, Herakleitos, Platón), podľa ktorej je „*akákoľvek spoločenská zmena skazou, rozkladom či degeneráciou*“ ([2], 28) v dôsledku mravnej, rasovej či hodnotovej devalvácie, ale aj optimistickú, podľa ktorej dejiny, aj keď sú diskrétné, predsa len predstavujú neustály *pokrok* v dosahovaní ľudských cieľov, v kvalite života a podobne. Obidve tieto ilúzie boli plodom metodologického esencializmu, historicizmu a úplnej absencie kriticizmu. Nie sú deskripciou skutočných dejín, sú skôr modelom umelým, až príliš sa v nich zrkadlí záujem a postoj tých, ktorí tieto modely tvoria.

Popper vedel, že mnohé pokusy uskutočniť *nebo na Zemi* sa až priveľmi ľahko, ale aj priveľmi často premenili na *peklo pre ľudí*. Poznal silu ideí, ale aj ich nebezpečenstvo, ktoré sa aktualizuje, ak sa stávajú východiskom fanatizmu, intolerancie a nenávisťi. „Aj idey osvietenstva a racionalizmu viedli k najstrašnejším dôsledkom ... musíme sa učiť dištancovať sa od svojich vlastných ideí namiesto toho, aby sme sa s nimi identifikovali; spoznanie duchovnej sily ideí vedie k úlohe oslobodzovať sa od duchovnej presily falošných ideí“ ([4], 9). Aj *falošné idey* sú idey, avšak – ako znie jedno z Popperových hlbokých presvedčení – nech ony zomierajú namiesto ľudí.

„V *Otvorenej spoločnosti*“ – píše Popper – „som zdôraznil, že kritická metóda ... môže byť zovšeobecnená na to, čo som opísal ako kritický alebo racionálny postoj“ ([1], 115). V pozadí tohto metodologického imperatívu je Popperova predstava o *nedokonalnej spoločnosti*. Nikdy nebudeme žiť v *dokonalnej spoločnosti*. Nielen preto, že ľudia nie sú dokonalí, resp. že sa vždy budeme dopúšťať chýb, pretože nikdy nebudeme vedieť dosť. „Dôležitejší než oba tieto

dôvody je fakt, že vždy budú jestvovať neriešiteľné konflikty hodnôt: existujú neriešiteľné morálne problémy, pretože morálne princípy si môžu protirečiť“ ([1], 116). Minimálne v tomto zmysle *nekonfliktná* spoločnosť nemôže jestvovať. *Otvorená spoločnosť* je však razantným odmietnutím *morálneho relativizmu*, t.j. stanoviska, že možno obhajovať *akýkoľvek* systém hodnôt. Len v *otvorenej spoločnosti* akceptujúcej inštitút *kritického racionalizmu* sa môže konštituovať prostredie, v ktorom sa uplatňuje systém hodnôt – a nielen morálnych – reprezentujúcich dôstojnosť, suverenitu a slobodu individua, obmedzovaného iba nevyhnutným legislatívnym rámcom spoločnosti ako celku.

Popperova *Otvorená spoločnosť* nie je klasickým dielom ani čisto dejín filozofie (všima si iba predstaviteľov, ktorí boli podľa Poppera *nepriateľmi* otvorenej spoločnosti), ani čisto filozofie dejín (je kritickou expozíciou *esencialistického, historicistického* projektu filozofie dejín): patrí však do oboch týchto žánrov. Metódu, ktorú v *Otvorenej spoločnosti* Popper uplatnil, možno nazvať *historickou*. Nechal sa inšpirovať H. Hahnom, svojim učiteľom matematiky na univerzite, ktorý ju používal vo svojich prednáškach. Popperovi sa zdalo, že najlepším spôsobom pochopenia nejakého problému je náčrt jeho genézy, foriem, v ktorých sa objavoval v minulosti a v akých jestvuje v súčasnosti. Preto v snahe ukázať *historickú pozíciu* otvorenej spoločnosti vracia sa do mytologického obdobia, k Herakleitovi, Platónovi, Hegelovi, Marxovi a pod., a to nielen preto, aby poukázal na reprodukuje sa dôvody rezistencie ideí *uzavretej* spoločnosti voči potrebnej eliminácii, ale aj preto, aby prispel k formovaniu podmienok, v ktorých sa budúcnosť nielen tej či inej ilúzie, ale predsudkov, falošných ideí a pod. problematizuje na základe akceptovania univerzálneho kriticismu.

Otvorenosť spoločnosti nadobúda u Poppera podobu inštalácie novej *politologickej technológie* založenej na celkom novej politickej filozofii. Ich konštitutívnym prvkom je schopnosť akceptovať permanentný a konštruktívny kritický postoj k organizácii spoločnosti vo svetle meniacich sa cieľov. *Otvorená spoločnosť* je pluralistická, kriticismus, racionalita, logika a vedecký prístup sú atribútmi mechanizmu prijímania rozhodnutí o riešení aktuálnych problémov. Je to spoločnosť, v ktorej každý jej člen má možnosť definovať *problémové situácie* i navrhovať ich riešenie, posudzovať a kriticky sa k nim vyjadrovať a – čo je najdôležitejšie – je to spoločnosť, v ktorej sa vládna politika mení v dôsledku jej kritiky. Takáto spoločnosť je *demokratická* – jej inštitucionálna štruktúra je konštituovaná *slobodnými* inštitúciami, ktoré sú zárukou rezistencie voči tzv. *paradoxu demokracie* – ten má podobu legitimacy moci v súlade s volebným prejavom väčšiny, ktorá po jej získaní deštruuje podmienky, ktoré ju k moci pozdvihli. „Väčšina sa môže rozhodnúť pre vládu tyrana“ ([2], 252). *Otvorená spoločnosť* sa musí usilovať eliminovať aj *paradox tolerancie* – ak spoločnosť nastolí *neobmedzenú toleranciu*, nastupuje intolancia, dochádza k sebadeštrukcii. Extrémna autoritatívnosť a extrémna tolerancia – to sú dve krajnosti, ktoré *spolahlivo* vedú k erózii *otvorenej* spoločnosti – obe nakoniec ústia do rovnakého výsledku, do politického fundamentalizmu, totalitarizmu, autoritárstva, *do uzavretej* spoločnosti. Tolerantní môžeme byť iba k tým, ktorí sú tolerantní. Ani *paradox suverenity* – aj keď má zdanlivo iný charakter – nie je bezproblémový. Vzťahuje sa na ochrancov *vodcovského princípu*, t.j. *suverenity najlepších*, ktorí by mali legitímne vládnuť. „Jedinou teóriou suverenity, ktorá neobsahuje kontradikcie, by bola teória, ktorá by požadovala, aby vládol iba ten, kto je absolútne odhodlaný udržať si svoju moc (ak by ju chcel odovzdať napr.

väčšine, nebol by už *najmädrejšim* – F.M.). Tí, ktorí veria vo vodcovský princíp, by mali otvorene prijať tento logický dôsledok svojho kréda. Ak ho zbavíme jeho vnútorných kontradikcií, nevyplýva z neho vláda najlepších alebo najmädrejších, ale vláda silnej ruky, vláda toho, kto má moc“ ([2], 253). A k tomuto stavu sa schýľuje vždy, keď nejestvujú účinné demokratické mechanizmy schopné odolávať tlaku *vodcov národov, prorokov a veštcov*, ktorí jediná poznajú, čo je práve potrebné. Práve proti „vzostupu vešteckej filozofie“, ktorá tvorí pozadie všetkých takýchto pokusov, Popper uvádza názor F. P. Ramseya, podľa ktorého „našej filozofii hrozí okrem lenivosti a zmätenosti ešte jedno obrovské nebezpečenstvo – scholasticizmus ..., ktorý s tým, čo je neurčité, pracuje tak, ako by to bolo presné“ ([3], 15). Práve v tomto zmysle Popper inštaluje vlastný model radikálneho kritického racionalizmu ako formu účinnej obrany proti tomu, aby sa *neisté a pochybné* mohlo vydávať za *isté a nepochybné*. Chcel prispieť k tomu, aby, ako hovorí W. Lippmann, „morálna schizma novodobého sveta, ktorá tak tragicky rozdeľuje osvietených ľudí a ktorú možno prisúdiť debaklu humanitných vied“ ([3], 9), bola práve *kritickým obrodením* týchto vied ak už nie celkom odstránená – takejto možnosti nikdy neveril –, tak aspoň podstatnejšie zmiernená.

Monumentálna *Otvorená spoločnosť* je Popperovým príspevkom k *náprave stavu* v oblasti politickej filozofie 20. storočia. Ak jej prvý zväzok *Očarenie Platónom* (mýtus o pôvode a osude, Platónova deskriptívna sociológia, Platónov politický program, pozadie Platónovho útoku) smeruje k deskripcii prehistórie myšlienkového ataku na projekt otvorenej spoločnosti, potom druhý zväzok *Vlna proroctva: Hegel, Marx a čo nasledovalo* (vzostup vešteckej filozofie, Marxova metóda, Marxovo proroctvo, Marxova etika) sa už bezprostredne vzťahuje na situáciu, ktorá je nielen historicky *blížšia*, ale ktorá už priamo konštituuje ideové pozadie jednej z dominantných podôb autoritatívnych politických systémov 20. storočia.

Zmyslom Popperovej *Otvorenej spoločnosti* „nebolo vyložiť úplnú históriu historicizmu“ ([3], 221), ktorý reprezentuje „sociálnu, politickú a morálnu filozofiu s najväčším vplyvom od počiatkov našej civilizácie“ ([3], 221), ani zbaviť Platóna, Aristotela, Hegela alebo Marxa ich oprávneného miesta v dejinách európskeho intelektuálneho pohybu (napríklad Platóna považoval za skutočného praotca a patriarchu západnej filozofie, Marxa za mysliteľa, ktorý sa pôvodne *úprimne* usiloval o *otvorenú spoločnosť*). Sám ju chápal ako „určitý druh kritického úvodu do filozofie spoločnosti a politiky“ ([3], 221). A práve takto Popperovu *Otvorenú spoločnosť* aj skutočne v uplynulom polstoročí vnímali, aj keď treba priznať, že vôbec nie všetci západní filozofi dejín či politológovia alebo sociológovia. Autor ju chápal ako svoj osobný príspevok do diskusie „o základných problémoch spoločnosti, politiky a morálky“ ([3], 221). Je to však aj významný príspevok k filozofii dejín. Na otázku „Majú dejiny nejaký zmysel?“ Popper odpovedá negatívne: „Dejiny nijaký zmysel nemajú!“ ([3], 229). A nielen to! V skutočnosti *dejiny ľudstva* nejestvujú a ani jestvovať nemôžu. Práve tu však čitateľ nachádza skrytý apel Popperovho úsilia: „Konkrétne dejiny ľudstva, keby nejaké existovali, by museli byť dejinami všetkých ľudí. Museli by to byť dejiny všetkých ľudských nádejí, zápasov a utrpenia. Nijaký človek totiž nie je dôležitejší než nejaký iný človek. Je zrejmé, že také konkrétne dejiny nie je možné napísať“ ([3], 230). Doteraz prezentované *dejiny ľudstva* sú najmä dejinami moci. Ide však o to, aby sa moc (politická, ideologická, ekonomická, ...) stala nástrojom *novo písaných dejín* – dejín, ktorým dáme ich zmysel my sami v takpovediac millovsom programe –

akceptujú suverenitu, ale aj zodpovednosť jednotlivca ako inštitútu, ktorého zmysel nespočíva v kolektivistickej redukcii, ale ktorý nadindividuálnemu spoločenstvu vtlača jeho protektorský charakter.

Popperova *Otvorená spoločnosť* je (v určitom zmysle) dielom o axiológii *civilizovanej spoločnosti* (pozri [5], 843). Je to kniha napísaná človekom, ktorý predovšetkým *hľadá* to, čo môže byť tmelom vyspelej otvorenej spoločnosti, ktorý *hľadá* hodnoty, ktoré môžu revitalizovať nádej na renesanciu demokratizmu v časoch, kedy ho rapídne ubúda. A je to aj kniha, ktorá naznačuje, ako možno kritické a racionálne metódy vedy aplikovať na problémy spoločnosti.

LITERATÚRA

- [1] POPPER, K. R.: *Unended Quest. An Intellectual Autobiography*. Open Court. La Salle, Illinois 1990.
- [2] POPPER, K. R.: *Otvorená spoločnosť a její nepřítelé*. Zv. I. Praha, OIKOYMENH 1994.
- [3] POPPER, K. R.: *Otvorená spoločnosť a její nepřítelé*. Zv. II. Praha, OIKOYMENH 1994.
- [4] POPPER, K. R.: *Sebaoslobodenie vedením*. In: Literárny týždenník. 14. apríla 1995.
- [5] *The Philosophy of Karl Popper*. The Library of Living Philosophers. Ed. by P. A. Schilpp. The Open Court. La Salle, Illinois 1974.

Doc. PhDr. František Mihina, CSc.

Katedra Filozofie FF UPJŠ

Ul. 17. novembra 1

080 01 Prešov

SR